

Mulleres en tempos de guerra: vulnerabilidades e medios de protección

Judite Gonçalves de Freitas

Profesora Catedrática na Universidade Fernando Pessoa, Centro de Estudos da População, Economia e Sociedade (CEPESE)

João Casqueira Cardoso

Profesor asociado na Universidade Fernando Pessoa, Centro de Estudos da População, Economia e Sociedade (CEPESE)

Ricardo Daniel Macedo da Silva

Investigador, Master HACD/FCHS/UFP

RESUMO: Este estudo pretende analizar a condición da muller no contexto dos conflitos armados, tomando como referencia metodolóxica un enfoque diacrónico, nun análise cualitativo segundo o procedemento descritivo e exploratorio. A guerra é un fenómeno que forma parte da vida cotiá dos grupos humanos ou Estados dende tempos inmemoriais. A violencia na guerra aparece como un fenómeno inherente á natureza humana, baseado na afirmación do poder, a conquista territorial, o saqueo, a submisión ou a consecución da hexemonía e/ou destrución. A guerra e a historia da guerra pertencen ao mundo dos homes. O conflito armado é unha das actividades onde mellor se expresa a diferenza entre sexos e os seus respectivos roles. Neste contexto, toda feminidade significa debilidade. En Occidente, o recoñecemento da necesidade de protexer ás mulleres no contexto dun conflito armado tardou en xurdir, aparecendo timidamente no primeiro cuarto do século XX cos Convenios de Xenebra e, posteriormente, co desenvolvemento do Dereito Internacional Humanitaria. **Palabras chave:** Guerra; violencia de xénero; Discriminación; Dereito internacional; Dereito humano internacional.

Mujeres en tiempos de guerra: vulnerabilidades y medios de protección

RESUMEN: Este estudio pretende analizar la condición de la mujer en el contexto de los conflictos armados, tomando como referencia metodológica un enfoque diacrónico, en un estudio cualitativo según el procedimiento descriptivo y exploratorio. La guerra es un fenómeno que forma parte de la vida cotidiana de los grupos humanos o de los Estados desde tiempos inmemoriales. La violencia en la guerra aparece como un fenómeno inherente a la naturaleza humana, basado en la afirmación del poder, la conquista territorial, el saqueo, el sometimiento o el logro de la hegemonía y/o la destrucción. La guerra y la historia de la guerra pertenecen al mundo de los hombres. El conflicto armado es una de las actividades donde mejor se expresa la diferencia entre los sexos y sus respectivos papeles. En tal contexto, toda feminidad significa debilidad. En Occidente, el reconocimiento de la necesidad de protección de la mujer en el contexto de un conflicto

armado ha tardado en surgir, y aparece tímidamente en el primer cuarto del siglo XX con las Convenciones de Ginebra y, más tarde, con el desarrollo del Derecho Internacional Humanitario. **Palabras clave:** Guerra; Violencia de género; Discriminación; Derecho internacional; Derecho internacional humanitario.

Women in times of war: vulnerabilities and means of protection

ABSTRACT: This study aims to analyze the condition of women in the context of armed conflict, taking as methodological reference a diachronic approach, in a qualitative analysis according to the descriptive and exploratory procedure. War is a phenomenon that has been part of the daily life of human groups or States since time immemorial. Violence in war appears as a phenomenon inherent to human nature, based on the assertion of power, territorial conquest, plunder, submission or the achievement of hegemony and/or destruction. War and the history of war belong to the world of men. The armed conflict is one of the activities where the difference between the sexes and their respective roles is best expressed. In such a context, all femininity means weakness. In the West, the recognition of the need for the protection of women in the context of an armed conflict has been late to emerge, and appears timidly in the first quarter of the 20th century with the Geneva Conventions and, later, with the development of International Humanitarian Law. **Keywords:** War; Gender-Based Violence; Discrimination; International Law; International Humanitarian Law.

1. Introducción

A violencia contra as mulleres nos conflitos armados ten raíces moi longas e fontes igualmente antigas. En efecto, un rastro histórico xa antigo apunta á obxectivación da muller, en forma de botín de guerra, premio do vencedor ou instrumento de vinganza. No contexto do conflito armado, as mulleres, cando son atacadas, son tratadas coa máxima inhumanidade, moitas veces desposuídas da súa personalidade e utilizadas como medio para desmoralizar aos combatentes que son, na súa maioría, homes. Este panorama vese agravado por dous factores: en primeiro lugar, a menor capacidade defensiva das mulleres, polo menos cos medios clásicos de combate; e, en segundo lugar, a menor mobilidade das mulleres, debido a que lles queda a tarefa de coidar dos nenos ou dos anciáns, mentres os homes van á guerra. Nunha situación de case total vulnerabilidade, sen armas nin defensa militar, as mulleres sofren o duro trato que lle inflixe o inimigo, que a miúdo lles aplica restricións inhumanas (actos de violación, secuestro, tortura, saqueo).

A historia das mulleres e a violencia que sufriron ao longo da historia é complexa. En primeiro lugar, pola escaseza de fontes escritas e arqueolóxicas existentes sobre este tema. O dominio da escritura da historia polos homes ao longo do tempo e a representación case exclusiva da participación masculina na guerra é un aspecto coñecido. Este feito condena as mulleres ao esquecemento e ao silencio nas fontes que están relacionadas cos conflitos armados. De feito, nótanse algunhas excepcións, p. e. Xoana de Arco, a heroína francesa que loitou contra

os ingleses na Guerra dos Cen Anos; ou a portuguesa Deuladeu Martins que tomou o mando do exército portugués contra os casteláns, na segunda metade do século XIV, ou mesmo Antónia Rodrigues que, no século XVI, foi o “terror dos mouros” na praza portuguesa de Mazagão. hoxe El Jadida (Marrocos) (Mariano, 2019). En segundo lugar, as diferenzas culturais e civilizacionais existentes, sincrónicas e diacrónicas, atribúen diferentes roles ás mulleres. Escribir sobre as pequenas e orixinais poboacións de África ou as grandes cidades do Mediterráneo occidental na antigüidade greco-romana ou na Idade Media e no Renacemento non é o mesmo que escribir sobre a condición da muller na época contemporánea. A necesidade de coñecer as formas de organización social fundadas na familia (e no seu concepto), o parentesco, a sexualidade, o amor, a relación entre nais e fillos, esposa e marido, e o matrimonio, entre outras, non é un asunto inmediatamente alcanzable. Por iso, basear a violencia de xénero na discriminación (segregación) contra as mulleres ao longo da historia é unha lectura simplista do tema (Smith, 2020).

Este estudo comeza lembrando a liña histórica mencionada anteriormente (1.), complementada cunha análise da política internacional sobre o contexto evolutivo dos conflitos armados modernos (2.). O apartado final é unha análise sobre a creación e a contribución do Dereito Internacional Humanitario (e a súa práctica)(3.), que permiten prever a violencia e protexer a integridade das mulleres en caso de conflito armado. A metodoloxía empregada nesta contribución é cualitativa, e toma a forma dun enfoque descritivo combinado co método exploratorio.

2. Os silencios da Historia: mulleres no contexto da guerra

A pesar dos cambios históricos, civilizacionais e culturais no papel das mulleres dentro e fóra do conflito, e das formas en que estas están implicadas (algunhas das cales na súa especificidade poden parecer exclusivas dunha época determinada) e do que cambiou co paso do tempo, a súa as constantes seguen sendo similares entre si, aínda que en configuracións diferentes, e tamén se poden discutir desde diferentes perspectivas. Neste punto habería que comezar, pois, por salientar a concepción e o papel da muller nos conflitos civís ou entre pobos, tribos ou faccións políticas no período *ante quo* ata a época moderna. Na historia do pensamento filosófico, os estudosos expresaron unha idea similar sobre as mulleres, utilizando imaxes diferentes, representando ás mulleres como inferiores, incompletas ou mesmo mutiladas, demasiado sensibles, vítimas da súa propia natureza ou mesmo culpables dela e, polo tanto, dominadas pola racionalidade do home (Collin, Pisier e Varikas, 2011).

Na antigüidade grega clásica, o home era considerado o único ser político. As mulleres tiñan un status social diferente. Os límites postos ás mulleres derivados da súa función, deberes e capacidades sociais –coidar o fogar, dar a luz–, así como os riscos que puidese supoñer calquera desobediencia. Para Platón, a muller era un ser intelectualmente inferior ao home, polo que lle debía obediencia e necesitaba cultivar a moderación, a discreción e a temperanza, ao non ter dereitos políticos e cívicos. En xeral, as mulleres eran

dobremente afastada da realidade masculina: nun primeiro nivel vivía separada dos homes da mesma casa; nun segundo nivel, máis amplo, quedou totalmente privada das actividades da polis, non podendo exercer nela ningunha función

política. (...) No marco da polis nada conectaba á muller coa política, coa cidadanía, co escenario público (Alves-Xesús, 2015, p. 239 e p. 240)¹.

Desde a antigüidade clásica ata os nosos días, por costume, norma ou práctica tradicional, existen diversas formas de violencia contra as mulleres, especialmente no contexto dos conflitos armados. De feito, a guerra é dende hai tempo unha das principais causas da violación dos dereitos das mulleres. A falta de normas que garantan os dereitos civís e a protección das mulleres, a violencia contra as mulleres implicou unha panoplia de experiencias no contexto da guerra: escravitude sexual, infanticidio feminino, violación de guerra, secuestro e trata, coacción reprodutiva, entre moitas outras. usado repetidamente como instrumento de coacción psicolóxica contra o inimigo, e moitas veces xustificado por obxectivos políticos ou relixiosos (Römer, 2009; Vaz, 2002).

Na Idade Media, a compilación do dereito romano (*Corpus Juris Civilis*, século VI d. C.) e a figura do *pater familias* (xeife de familia), con responsabilidade sobre as accións da muller e dos seus fillos, provocou unha restrición do liberdade e afirmación feminina (Phang, 2001). No século XVI, o Parlamento francés, en 1593, decretou a retirada das mulleres das funcións públicas. Así, o papel da muller restrinxíuse ao fogar e á educación dos fillos (Duby e Perrot, 1994).

No proceso de apropiación creativa das formas e valores clásicos no novo contexto renacentista do século XVI, a adopción e superación de formas e valores clásicos traducíuse no mantemento da representación da muller como nai e esposa (dominio privado). O home novo, o home moderno, era un home que se estaba construíndo na proporción ideal da forma humana (véxase por exemplo o home de Vitruvio de Leonardo da Vinci).

No século XVII, as sociedades occidentais só recoñecían un modelo de sexo, o masculino. A muller entendíase como un home invertido, un ser inferior e, polo tanto, un suxeito menos desenvolvido na escala da perfección especulativa, de aí a súa continua retirada das actividades de responsabilidade política e militar (“pública”).

As teorías sobre a natureza e a capacidade xurídica das mulleres comezaron a tomar forma nos últimos séculos da Idade Moderna, especialmente nos escritos de Jean-Jacques Rousseau.

Jean-Jacques Rousseau, filósofo da Ilustración e escritor dun dos maiores tratados de pedagogía –*Emile ou Sobre a educación*–, teno claro cando afirma:

Polo tanto, a educación da muller debe ser planificada en relación co home. Ser agradable á súa vista, gañar o seu respecto e o seu amor, adestralo na infancia, coidalo na idade adulta, aconsellar e consolar, facerlle a vida agradable e feliz, estes son os deberes da muller de sempre, e isto é o que se lle debe ensinar cando é nova (Rousseau, 2011).

Paralelamente, debido ao papel que tradicional e socialmente se lle reserva ás mulleres (tarefas familiares), as mulleres teñen unha cidadanía débil. Non poden nin defender os seus dereitos nin meterse en asuntos políticos. Desde a perspectiva de Immanuel Kant, “as virtudes femininas son aquelas relacionadas cos poderes do fermoso e un fogar que funciona ben:

1 A nosa tradución do orixinal: duplamente afastada da realidade masculina: num primeiro plano vivía separada dos homens da mesma casa; num segundo plano, mais largo, via-se completamente privada das actividades da pólis, não podendo de modo algum exercer nela qualquer função política. (...) No enquadramento da pólis nada ligava a mulher à política, à cidadania, ao palco público (Alves-Jesus, 2015, p. 239 e p. 240).

sensibilidade, paciencia e prudencia financeira”, e, en consecuencia, asumíuse que as mulleres teñen unha “inclinación natural” a ser moralmente responsables das súas accións no ámbito doméstico (Varden, 2015, p. 13; véxase tamén Zirbel, 2011). Para a maioría dos teóricos políticos, a situación da muller na sociedade ata o século XIX non foi unha preocupación central. O desenvolvemento dos valores liberais de liberdade, consentimento e dereitos promoveu a idea xeral da emancipación feminina e do sufraxio feminino, como mostra o movemento sufraxista dende a segunda metade do século XIX (Rémond, 2017). Porén, a maioría das mulleres animouse a non estar interesada na política e a importar se teñen voto ou non. Con todo, a estrutura da sociedade burguesa baseada na propiedade individual e no diñeiro confirmou a superioridade do home que traballa, le e escribe e que ostenta o poder económico. A superioridade do papel masculino no espazo público e privado mantívose por moito máis tempo. Isto inclúe o lugar da muller vinculado a conflitos armados. As mulleres non debían facer a guerra, como consecuencia da crenza de que son naturalmente fráxiles (Barbosa, 2009, p. 63). Por outra banda, as actividades bélicas, ata finais do século XIX e principios do XX, asumiron o carácter de loita esencialmente corporal e individual, e como tal a diferenciación da capacidade física entre homes e mulleres sustenta a distinción de xénero.

3. Contexto social e político dos conflitos armados modernos

Aínda que asumen un papel crecente en novas esferas sociais, especialmente no mundo industrializado do traballo, as mulleres seguen asumindo, nas últimas décadas do século XIX (e de feito ata hoxe), a tarefa de coidar dos nenos, dos anciáns e tratar doutros asuntos familiares. Ademais, as mulleres seguen sendo obxectivos específicos no caso dos conflitos armados, moitas veces asociados a tipos antigos e novos de abuso e explotación.

É importante poñer estas cuestións no seu contexto respectivo, en particular no que se refire a como evolucionou o propio concepto de conflito armado e o tratamento das mulleres durante unha guerra. Paralelamente ás ideas políticas sobre un Estado-nación que proporciona benestar social, aparecen a finais do século XIX novos tipos de conflitos armados, con armas e artefactos explosivos máis mortíferos, así como novos principios éticos e disciplinarios nos exércitos, sendo os máis salientables as iniciativas en Rusia baixo o zar Alexandre III, para humanizar o combate (Crawford & Pert, 2020, p. 10). Isto pode ser difícil de aceptar, nun momento no que a Rusia da década de 2020 (e incluso dos anos anteriores) practica unha serie de ataques bélicos de forma abusiva. Pero, histórica e legalmente, Rusia foi a pioneira, co diplomático Friedrich Martens, que contribuíu decisivamente a humanizar as regras da guerra moderna. En Rusia e noutros lugares, un novo ou renovado ideal de cabalería asociábase a esta “visión civilizadora”, que, en rigor, era perfectamente hipócrita con respecto ás mulleres. Os conflitos armados eran cousa de homes e, polo tanto, só se lles esixía ás mulleres unha capacidade exemplar para coidar, abrazar e curar aos combatentes e, basicamente, coidar a casa durante a guerra.

Foron poucas, ou non, as normas específicas para os efectos dos conflitos armados nas mulleres. Nos Estados Unidos, o “Código Lieber” (Instrucións para o Goberno dos Exércitos dos Estados Unidos no Campo, do 24 de abril de 1863), só menciona, no artigo 44, a severa pena da violación cometida por soldados dos Estados Unidos. Exército (CICR, s/d):

Toda violencia desenfreada cometida contra persoas no país invadido, toda destrución de bens non ordenada polo oficial autorizado, todo roubo, todo pillaxe ou saqueo, mesmo despois de ocupar un lugar pola forza principal, toda violación, ferida, mutilación ou asasinato dos habitantes, están prohibidos baixo pena de morte, ou calquera outro castigo grave que poida parecer adecuado á gravidade do delito.

Un soldado, oficial ou soldado, no acto de cometer tal violencia e desobedecer a un superior que lle ordenou que se absteña dela, pode ser asasinado legalmente no acto por tal superior (Código Lieber, art. 44).

Así, por iniciativa do presidente Abraham Lincoln, os Estados Unidos xa aseguraran, antes da Convención de Xenebra de 1864, unha sanción disciplinaria de carácter militar polos actos cometidos contra as mulleres en conflitos armados. As mulleres aínda eran consideradas tradicionalmente en moitos países, a maioría delas, de feito, como “botín de guerra” e persoas das que os vencedores na guerra podían dispor libremente. A Convención de Xenebra de 1864 non fixo ningunha mención ás mulleres. Non era ese o seu propósito. Non obstante, si menciona no seu artigo 5 que “os habitantes do país, que acudan en auxilio dos feridos, serán respectados e permanecerán libres”. É un mínimo. Sobre este mínimo, hai que ler entre liñas para descubrir a muller nesa referencia. Esta muller que cada vez máis acompañaba aos servizos médicos nos campos de batalla, ou improvisaba socorro, como as moitas mulleres que acompañaron ao propio Henry Dunant nos longos días posteriores á batalla de Solferino, a famosa batalla (ou carnicería) que inspirou ao seu autor a propoñer a Convención de Xenebra e crear o comité que se convertería na Cruz Vermella (Dunant, 2016).

Porén, a Primeira Guerra Mundial constitúe un punto de inflexión decisivo, en termos políticos. Foi, sen dúbida, o momento no que a idea de nobreza ou de cabalería militar chegou ao seu fin, concepto que xa fora moi danado polos conflitos armados de finais do século XIX, como a Comuna de París (1871) en Europa e as masacres da Guerra dos Bóxers (1900) en China. Dunha nova forma, as mulleres participaban nun conflito armado cada vez máis “organizado”, sobre todo na retagarda, na loxística e nos servizos médicos. Esta implicación obrigou á clásica lei da guerra, feita por homes para homes, a prestar unha vez máis unha mínima atención á situación das mulleres como combatentes. Así, unha década despois do final da Primeira Guerra Mundial, en 1929, a Convención de Xenebra sobre os prisioneiros de guerra establece: “Os prisioneiros de guerra teñen dereito ao respecto da súa persoa e da súa honra. As mulleres serán tratadas con toda consideración debido ao seu sexo” (subliñado). Porén, pouco ou nada cambiará, na realidade, e a influencia das sufraxistas no ámbito humanitario ou no que atinxe aos conflitos armados será tan limitada como na sociedade política (ou máis). Lémbrese que un país como Francia só concederá o dereito de voto ás mulleres en 1944. No caso de Suíza, non será ata 1959, e de xeito limitado.

A Segunda Guerra Mundial supuxo un cambio de perspectiva sobre o impacto dos conflitos armados nas mulleres e, polo tanto, o paso máis importante nesta evolución do contexto político. Tres aspectos contribúen a iso. En primeiro lugar, a implicación das mulleres nos exércitos faise máis sistémica, nomeadamente no exército da Unión Soviética (tamén no exército alemán, en menor medida e por diferentes razóns) (Alexievich, 2017). En segundo lugar,

hai unha maior cobertura mediática das situacións sociais vividas durante unha guerra, e unha concienciación sobre as cuestións humanitarias. Lembramos a atención prestada á especial vitimización das mulleres na guerra do Pacífico. As mulleres coreanas (na súa maior parte) foron obxecto de especial atención polas tropas xaponesas, tratadas como “mulleres de confort”, escravas e descaradamente explotadas sexualmente. Aínda así, esta situación de concienciación estivo lonxe de dar lugar a reformas normativas. O mesmo podería dicirse dos varios millóns de mulleres que foron vítimas da Shoah, torturadas e asasinadas a mans dos soldados do exército alemán. En terceiro lugar, inmediatamente despois da Segunda Guerra Mundial, xurdiu a cuestión dos refuxiados, que eran principalmente refuxiados (maioritariamente mulleres e nenos). Aínda que sen dúbida foron un paso adiante naquela época, as normas sobre os refuxiados tiveron un efecto limitado e aínda se consideran insuficientes para protexer ás mulleres.

A Segunda Guerra Mundial foi, polo tanto, un momento de toma de conciencia e de inicio dunha limitación do poder militar durante as guerras, e principalmente do seu impacto sobre as poboacións civís, especialmente as mulleres. A tecnoloxía, tan eloxiada a principios do século XX, parece agora ser o motor dun aumento exponencial da brutalidade e, por chamala polo seu nome, da barbarie. Ácidos introducidos nas entrañas ou na vaxina (sucedeu), o uso de produtos químicos máis variados, descargas eléctricas, a batería máis completa de experimentos parece estar a disposición do vencedor, desfacendo o corpo do vencido. A tecnoloxía parece satisfacer a “animalidade” presente en cada un, aquela que tan ben describe Vladimir Jankélévitch como “le Mal” (Jankélévitch, 1947). A tecnoloxía, de novo, en lugar de servir á humanidade, encubre ou xustifica máis actos de crueldade e violencia, e este trazo parece agravado polas características dos conflitos armados máis recentes.

En canto ás novas formas de conflitos armados, podemos destacar tres factores que tenden a empeorar o trato ás mulleres. En primeiro lugar, un factor vinculado á multiplicación de conflitos armados de carácter non internacional (normalmente, guerras civís). Estes conflitos non sempre implican exércitos organizados e disciplinados. Os exemplos de Ruanda e Serra Leona na década de 1990 son paradigmáticos. Nestes contextos, moitos crimes “comúns” son cometidos de forma oportunista, durante o conflito armado, e estes crimes tenden a vitimizar a mulleres e nenos de forma máis aguda, especialmente os delitos sexuais, asociados a varios tipos de feridas invalidantes (a propia violación é moitas veces invalidante), xa que con frecuencia causa problemas de saúde reprodutiva ás mulleres). Ademais deste aspecto, os conflitos civís están asociados a aspectos étnicos que conducen precisamente á vontade dun lado de destruír o grupo social inimigo (o caso paradigmático a este respecto é o conflito na antiga Iugoslavia, nomeadamente en Bosnia e Hercegovina). Este factor ou subfactor “étnico” implica un maior grao de risco, tanto para as poboacións civís en xeral como para as mulleres en particular. Nos novos conflitos étnicos, na “limpeza étnica”, as mulleres quedan relegadas á categoría de subobxecto. En efecto, e ilustrando o carácter superlativo do machismo contido nas guerras actuais, a muller é, aquí, case nada.

En segundo lugar, os conflitos armados actuais teñen un rango ou alcance xeográfico que pon en alto risco as poboacións non combatentes. A tecnoloxía militar actual fai posibles formas de acción a distancia. Os raios, cando non son unha novidade absoluta, son máis fáciles de usar coas técnicas de aviación actuais. Neste sentido, lembramos os chamamentos desespe-

rados do presidente de Ucraína para o peche do espazo aéreo baixo o territorio deste país desde marzo de 2022, no contexto do conflito armado internacional con Rusia. O alcance dos mísiles, pero tamén o uso doutro tipo de proxectís, é hoxe moito maior que hai quince ou vinte anos, e o seu lanzamento dende o mar, por exemplo, permite chegar a poboacións reunidas en zonas supostamente seguras.

Simetricamente, o uso de drones controlados (se é necesario) desde outros continentes é unha posibilidade que se deu en varios conflitos armados. Dous exemplos clásicos son o seu uso en Paquistán (Áreas tribais de administración federal de Paquistán) e en Palestina (Faixa de Gaza), xunto con Ucraína desde 2022. Demostran non só o dano físico, senón tamén o efecto psicolóxico destrutivo que teñen sobre as poboacións, especialmente as mulleres e nenos (IHR-CRC, 2012). A violencia perpetrada deste xeito mostra o efecto “secundario” ou “colateral” do uso da tecnoloxía con fins bélicos, sobre todo nas mulleres. Tamén poden estar destinados a provocar ao inimigo, do mesmo xeito que a violencia física usada no pasado (recente). Sexan cales sexan os seus efectos, o uso da tecnoloxía moderna ten un impacto desproporcionado nas mulleres e, en moitos casos, obriga á migración, ademais de acentuar os riscos para a vida e a saúde das mulleres.

En terceiro lugar, os conflitos armados contemporáneos tenden, en verdade, a non ser conflitos armados. Non se poden cualificar legalmente como tales. Cada vez son máis actos fóra das liñas que definen un conflito armado, no sentido xurídico ou como concepto de dereito e política internacional. Adoitan tratarse de actos de puro terrorismo, con total ausencia de disciplina militar, xerarquía organizada e responsabilidade, así como unha falta de identificación dos combatentes, que, en rigor, non poden ser considerados como combatentes.

Un dos criterios esenciais, se non o fundamental, para que unha persoa sexa considerada combatente é o feito de mostrar as súas armas con claridade diante do inimigo, polo menos en situación de combate. No caso dos grupos terroristas, en Siria ou en moitos países africanos onde se producen atentados (sen que sexan debidamente denunciados en todos os casos), a práctica demostra que as persoas que cometen actos terroristas utilizan prácticas incompatibles cos principios do dereito da guerra, neste aspecto.

Aínda que é certo que as novas características dos conflitos armados contemporáneos (ou outras formas de conflitos) poden constituír violacións das normas tradicionais consuetudinarias ou convencionais sobre o dereito da guerra, aínda poden entrar nas categorías de delitos especiais segundo as normas internacionais (por exemplo, o xenocidio). A cualificación destes delitos especiais constitúe unha evolución positiva do marco normativo internacional. Pero sería mellor que as normas puidesen aplicarse sen necesidade de acudir a un xulgado penal. De feito, perseguir e castigar un crime é, con todo, moito peor que evitar que se produza (ou que produza o seu pleno efecto). A experiencia de moitas situacións de conflito armado demostra que a execución das sancións por delitos sexuais cometidos en Bosnia, por exemplo, levou anos (se non décadas) para ir acompañada dunha indemnización ás vítimas. Ademais, as compensacións monetarias obtidas non eliminan o estigma que levan durante o resto da súa vida, a negación da súa personalidade ás veces, cando os feitos ocorreron diante das súas propias familias, e o sentimento de perda total da súa individualidade.

4. Do xurídico ao social

A revolución normativa no ámbito da protección da integridade da muller nos conflitos armados só ocorreu cos Convenios de Xenebra, en 1949. Estes convenios internacionais introducen algo novo: unha atención máis específica ás poboacións civís afectadas polos conflitos armados (Convención IV). Ademais, a sentenza de Nuremberg (e a de Tokio) introduciu o concepto de “crime de lesa humanidade”, que terá un futuro importante para a cuestión de sancionar as violacións da integridade das mulleres durante unha guerra, especialmente a través da cualificación da violación como delito contra a humanidade (porén, realizado só na década de 1990 cos Tribunais Internacionais para a Antiga Iugoslavia e Ruanda) (Haddad, 2011). Cómpre mencionar tamén o concepto de delito de xenocidio, que está presente noutro convenio internacional (e multilateral) da mesma época (a Convención para a Prevención e Sanción do Delito de Xenocidio, de 1948, vixente desde 1951), que, non obstante, non terá ningunha aplicación internacional antes do xenocidio de Ruanda, en 1994. Este conxunto de normas aparece moi tarde e, en certo modo, aínda se está a probar ou a axustar progresivamente á realidade. A pesar dos instrumentos legais, a realidade actual do conflito armado en Ucraína demostra, se era necesario, que pouco se aprendeu dende as crises da antiga Iugoslavia e Ruanda.

De forma máis xeral, os catro Convenios de Xenebra (I, II, III e IV), conteñen un artigo común (artigo 3), que garante unha protección por defecto aos non combatentes, mesmo en caso de conflito civil (non internacional) armado.

No caso de conflito armado non de carácter internacional que se produza no territorio dunha das Altas Partes Contratantes, cada Parte en conflito estará obrigada a aplicar, como mínimo, as seguintes disposicións:

(1) As persoas que non participen activamente nas hostilidades, incluídos os membros das forzas armadas que depoñeron as armas e os postos “hors de combat” por enfermidade, feridas, detención ou calquera outra causa, serán tratadas con humanidade en toda circunstancia. , sen ningunha distinción adversa fundada na raza, cor, relixión ou fe, sexo, nacemento ou riqueza, ou calquera outro criterio similar.

Para estes efectos, quedan e permanecerán prohibidos en calquera momento e lugar respecto das persoas anteriormente mencionadas os seguintes actos:

a) violencia contra a vida e a persoa, en particular asasinatos de todo tipo, mutilacións, tratos crueis e torturas;

(...) (c) atentados contra a dignidade persoal, en particular os tratos humillantes e degradantes. (Art. 3, Convenios de Xenebra).

Ademais desta protección xenérica e dalgún xeito mínima, en cada un dos catro Convenios de Xenebra pódense atopar dous principios, que afectan ás mulleres en situación de conflito armado (Deyra, 2001, pp. 121-122; Vale Pereira, 2014). Primeiro: o principio de “non distinción”. A non distinción, ou non discriminación, é un principio xeral ben coñecido do dereito internacional humanitario, que sempre ou case sempre inclúe a cuestión do sexo como factor potencial de discriminación. En segundo lugar, o principio de “trato específico” reservado ás mulleres, sendo esta última unha especie de discriminación positiva. O principio de “trato espe-

cífico” esixe non só garantir ás mulleres un nivel de protección polo menos igual ao dos homes, senón tamén tratar ás mulleres de forma diferente aos homes en circunstancias específicas de vulnerabilidade. O artigo 12, relativo a feridos e enfermos, cuxas disposicións son comúns no Convenio de Xenebra I (que protexe aos soldados feridos e enfermos durante a guerra terrestre) e no Convenio de Xenebra II (que protexe aos soldados feridos, enfermos e náufragos durante a guerra marítima), reúne os dous anteriores. principios:

Os membros das forzas armadas e as demais persoas mencionadas no artigo seguinte, que estean feridos ou enfermos, serán respectados e protexidos en toda circunstancia. Serán tratados con humanidade e coidados pola Parte en conflito en cuxo poder se atopen, sen ningunha distinción adversa fundada no sexo, raza, nacionalidade, relixión, opinións políticas ou calquera outro criterio similar. (...) As mulleres serán tratadas con toda consideración debido ao seu sexo. (Art. 12, Convenios de Xenebra I e II).

Este tratamento específico das mulleres, en particular o feito de ser “tratadas con toda a deferencia debido ao seu sexo”, ten en conta, en particular, a situación de feito do embarazo, ou a condición de ter dado a luz. Os artigos 14 e 25 do III Convenio de Xenebra (sobre os prisioneiros de guerra), así como o artigo 110 do III Convenio de Xenebra, sobre a posibilidade de acordos sobre a repatriación das mulleres presas e que estean embarazadas ou con fillos pequenos, confirman estes aspectos.

Sinalar as mulleres a través deste tratamento específico indica un nesgo de xénero nas normas do dereito internacional humanitario? A interpretación de 2016 dos Convenios de Xenebra publicada en 2020 (véxase tamén: CICR, 2021) nega esta posible interpretación, afirmando no parágrafo 1681 do comentario que tal tratamento “(...) en ningún caso implica que teñan menos resistencia, axencia, ou capacidade dentro das forzas armadas ou como civís, senón que reconece que as mulleres teñen un conxunto distinto de necesidades e poden enfrontarse a riscos físicos e psicolóxicos particulares” (CICR, 2020). Estas “necesidades específicas” das mulleres están precisamente subliñadas polo artigo 12 dos Convenios de Xenebra I e II, que permite unha distinción favorable en función das necesidades específicas que poidan derivarse do sexo do ferido ou do combatente enfermo (esta é a conclusión dunha interpretación a contrario da prohibición da “distinción desfavorable” baseada, entre outras cousas, no sexo). O mesmo artigo reconece que as mulleres teñen necesidades específicas e afrontan riscos particulares para os que unha protección “xeral” pode non ser a adecuada. O comentario do CICR engade: “esas necesidades e riscos poden ser físicos ou fisiolóxicos, pero tamén poden derivarse das estruturas sociais, económicas, culturais e políticas dunha sociedade” (CICR, 2020).

Máis aló destes aspectos, a norma internacional máis relevante é sen dúbida o artigo 27 do IV Convenio de Xenebra, que abre a sección sobre as “Disposicións comúns aos territorios das Partes en conflito e aos territorios ocupados” e que se dirixe especificamente ás mulleres:

As persoas protexidas teñen dereito, en toda circunstancia, ao respecto das súas persoas, da súa honra, dos seus dereitos familiares, das súas conviccións e prácticas relixiosas e dos seus usos e costumes. En todo momento serán tratados con humanidade e estarán protexidos especialmente contra todos os actos de violencia ou ameazas dos mesmos e contra os insultos e a curiosidade pública.

As mulleres estarán especialmente protexidas contra calquera ataque á súa honra, en particular contra a violación, a prostitución forzada ou calquera forma de atentado indecente (Art. 27, IV Convenio de Xenebra).

Malia as afirmacións do CICR, as consideracións vinculadas á noción de “honra” no artigo 27 da IV Convención de Xenebra suscitan o problema dos estereotipos de xénero ao referirse á asociación entre a sexualidade dunha muller e a súa “honra” (Crowe, 2016).

No caso dos conflitos armados internacionais, o Protocolo Adicional I (sobre conflitos armados internacionais) aos Convenios de Xenebra reitera este mecanismo de protección, nun artigo que se centra especificamente na protección da muller.

- » 1. As mulleres serán obxecto de especial respecto e estarán protexidas en particular contra a violación, a prostitución forzada e calquera outra forma de atentado contra o pudor.
- » 2. As mulleres embarazadas e as nais con fillos a cargo que sexan arrestadas, detidas ou internadas por causas relacionadas co conflito armado terán o seu caso coa máxima prioridade.
- » 3. Na medida do posible, as Partes en conflito procurarán evitar o pronunciamiento da pena de morte ás mulleres embarazadas ou nais con fillos a cargo, por un delito relacionado co conflito armado. A pena de morte por tales delitos non se aplicará a esas mulleres (Art. 76, Protocolo Adicional I aos Convenios de Xenebra).

Ademais do dereito convencional, o dereito internacional humanitario tamén inclúe costumes internacionais ou “regras” consuetudinarias. As regras foron recollidas na década de 1990 e publicadas polo Comité Internacional da Cruz Vermella. As regras consuetudinarias (actualmente 161 regras) son unha fonte de dereito relativamente segura, xa que encarnan un consenso entre un número importante de Estados do mundo, e máis concretamente un consenso entre os códigos militares ou os manuais militares da maioría dos países.

A regra 93 indica que “a violación e outras formas de violencia sexual están prohibidas”; A regra 119 afirma: “As mulleres que estean privadas da súa liberdade deben permanecer en cuartos separados dos homes, agás cando as familias estean aloxadas como unidades familiares, e deben estar baixo a supervisión inmediata das mulleres”. Por último, a norma 134 fai obrigatoria a protección da muller, ao indicar: “Deben respectarse as necesidades específicas de protección, saúde e asistencia das mulleres afectadas por conflitos armados”. Non obstante, as normas consuetudinarias afrontan, ao igual que o dereito convencional, o desafío da súa aplicabilidade efectiva. Aínda que escritos nunha compilación do CICR, os costumes só seguen sendo vinculantes ata que os Estados non se opoñan a eles. Ademais, e en contra dos convenios internacionais (cos comités de dereitos humanos creados polas mesmas convencións), non hai organismos especializados (agás o CICR; e, por suposto, os tribunais) encargados de controlar a súa execución.

Pero tamén é importante ir máis alá do texto das normas, e mirar como son aplicadas, e adaptadas polas axencias da materia. Hoxe en día, hai poucas dúbidas de que as cuestións de xénero son “mainstreaming”, e de que a igualdade de xénero –se non a Violencia de Xénero– é unha dimensión que debe ser obrigatoriedade considerada se a humanidade aspira a sociedades mellores, máis xustas e igualitarias (UNFPA, 2005). Así mesmo, en situacións de crise ou conflito, os principais organismos na materia son conscientes de que as mulleres

e as nenas son as especialmente sometidas a situacións de discriminación e vulneración dos dereitos humanos, e que para iso require unha actuación tanto no labor humanitario como no axudas ás actividades de desenvolvemento (Bradley & Gruber, 2021). A axuda humanitaria moderna e o humanitarismo deberían ter como obxectivo non só proporcionar axuda, senón tamén o desenvolvemento social das comunidades (Allen, Macdonald e Radice, 2020). A Oficina das Nacións Unidas para a Coordinación de Asuntos Humanitarios (OCHA), por exemplo, integrou o xénero no seu mandato principal. Isto ocorre en cinco dimensións distintas: a coordinación (integración da perspectiva de xénero no Ciclo do Programa Humanitario e na resposta humanitaria); incidencia (defender a igualdade de xénero e o empoderamento de mulleres e nenas); xestión da información (análise de datos relacionados con cuestións de xénero/idade, desenvolvemento de produtos de información sensibles ao xénero); financiamento humanitario (promover o financiamento da resposta de xénero, incluír programas de igualdade de xénero aplicando o marcador de xénero/idade do IASC [Comité Permanente entre Organismos]); e elaboración de políticas (apoiar aos membros do IASC na implementación dunha axenda de xénero). Na súa Declaración de Política sobre Igualdade de Xénero 2021-2025, a OCHA subliña a necesidade de promover compromisos e esforzos que aporten máis igualdade a todos, pero especialmente a aqueles que se ven máis afectados polas emerxencias humanitarias, concretamente as mulleres e as nenas. Pero a OCHA tamén subliña que isto só se pode conseguir se se reforza a análise de xénero, se se mellora a participación das mulleres na toma de decisións humanitarias e se se prioriza de forma efectiva a loita contra a violencia de xénero (OCHA, 2019).

Se as cuestións de xénero entraron na corrente principal na formulación de políticas internacionais e na administración de axuda humanitaria e axuda ao desenvolvemento (Olivius, 2016), se hai unha atención crecente ao aumento do financiamento para esta área específica, os baixos niveis de porcentaxe de fondos mostran que os contextos humanitarios aínda queda moito camiño por percorrer, se se quere conseguir un cambio na igualdade de xénero e o empoderamento das mulleres. Entre 2018 e 2021, o financiamento duplicouse neste ámbito, aínda que só represente o 2,1% de todos os fondos humanitarios en 2021 (Iniciativas de Desenvolvemento, 2022). Ademais da necesidade de cumprir compromisos políticos como o “Gran Negocio”, cuxa aplicación é demasiado lenta (Krille, 2021), ou a Chamada á Acción sobre a Protección contra a Violencia de Xénero en Emerxencias (2022), todas as organizacións e actores implicados debería practicar un enfoque máis moderno de xénero na axuda humanitaria.

Para axudar a transformar as sociedades en sociedades modernas e democráticas, a axuda humanitaria debe basearse na idea de que o xénero é unha *relación estrutural de poder*, e que estas relacións están profundamente arraigadas nos sistemas sociais, culturais, económicos e políticos de cada sociedade (Olivius, 2016). Aínda que este entendemento non se aplica plenamente en todas as accións humanitarias e por todos os axentes humanitarios, a prestación de axuda eficiente e a promoción do desenvolvemento democrático e estrutural seguirán sendo unha realidade utópica.

5. Conclusión

Dende a antigüidade clásica, as mulleres e os nenos son o elo máis débil en caso de conflito civil ou conflito entre países. Cun papel social circunscrito ao fogar e sen personalidade xurídica e poucos dereitos, a vida das mulleres estaba exposta a todo tipo de riscos, sobre todo, na guerra. Ata a sociedade burguesa do século XIX, a muller só existía en relación co varón, que era o seu fundamento e referencia definitoria. Durante moito tempo, o matrimonio e o papel da muller doméstica foron unha forma social de garantir a condición da muller. Os valores liberais (liberdade individual, dereitos civís e consentimento) representaron os cambios máis importantes no papel tradicional da muller, pero a emancipación produciuse moi lentamente e de forma reticente. No século XIX xorden as primeiras medidas sancionadoras das situacións de violación en caso de conflito armado, co Código Lieber, pero claramente insuficientes para protexer ás mulleres no contexto da guerra. O dereito internacional humanitario, coa Convención de Xenebra de 1864, tamén foi insuficiente para cubrir todos os contextos de malos tratos e violacións da integridade da muller, pero sentou unha base esencial. No século XX déronse os primeiros pasos para prescribir normas específicas e máis rigorosas en materia de violencia sexual durante os conflitos armados, aínda que de forma algo tímida.

Só recentemente a violación foi considerada como un crime internacional, integrada na lista de sancións dos tribunais internacionais e integrando os costumes internacionais que non están a formar parte do *ius cogens* (ou dereito imperativo) á luz do dereito internacional. A presión internacional continúa e o recoñecemento internacional da necesidade de salvagardar a dignidade da muller é un factor decisivo na defensa crecente dos dereitos das mulleres en situacións de conflito armado, considerando os actos de violencia sexual, moral ou física cometidos como crimes de guerra, crimes de lesa humanidade. ou crimes de xenocidio. Porén, o recoñecemento dos delitos, e os aspectos sancionadores, están lonxe de ser suficientes. As normas sociais aínda teñen que cambiar, reclamando un trato humano de todos durante a guerra, e un respecto cauteloso pero activo á igual dignidade dos seres humanos.

Judite Gonçalves de Freitas. *Doutorada em Ciência Política pela Universidade Nova de Lisboa. Doutorada e agregada em História pela Faculdade de Letras da Universidade do Porto. Professora Catedrática da Universidade Fernando Pessoa, onde coordena o 3.º ciclo em Estudos Políticos e Humanitários. Investigadora do CEPES. Diretora da revista População e Sociedade. Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4516-9988>*

João Casqueira Cardoso. *Doutorado em Direito pelo Instituto Universitário Europeu de Florença. Professor Associado da Universidade Fernando Pessoa, onde coordena o 2.º ciclo de estudos em Ação Humanitária, Cooperação e Desenvolvimento. Investigador do CEPES e Investigador vinculado ao IGADI. Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0894-452X>*

Ricardo Daniel Macedo da Silva. Licenciado em Ciências Sociais, Minor de Sociologia. Mestrando em Ação Humanitária, Cooperação e Desenvolvimento, Universidade Fernando Pessoa. Colaborou nas ações desenvolvidas pela Câmara Municipal do Porto destinadas ao apoio aos refugiados ucranianos. Orcid: <https://orcid.org/0009-0003-3006-4611>

Bibliografía

- ALEXIEVITCH, S., *A Guerra não Tem Rosto de Mulher*, Companhia das Letras, S. Paulo, 2017.
- ALLEN, T., MACDONALD, A., & RADICE, H. *Humanitarianism - A Dictionary of Concepts*, Routledge, New York, 2020.
- BRADLEY, T., GRUBER, J. *Prevention of Violence Against Women and Girls: Mainstreaming in Development Programmes*, New York: Taylor & Francis, 2021.
- COLLIN, F., PISIER, E., & VARIKAS, E. *Les Femmes de Platon à Derrida, Anthologie critique*, Dalloz, Paris, 2011.
- ALVES-JESUS, S. M.: “O papel das mulheres em A República de Platão (livro V): utopia no feminino ou tópicos para uma reflexão propedêutica sobre Direitos Humanos”, *Broteria*, 180, 2015, pp. 237-250.
- BARBOSA, J.: “O discurso filosófico sobre as mulheres e o amor Kant, Schopenhauer e Nietzsche”, *Natureza Humana*, 11(1): jan.-jun., 2009, pp. 59-74.
- CLAUSEWITZ, C. *On War*, translated by Colonel J. J. Graham, The Project Gutenberg, 2021. <https://www.gutenberg.org/files/1946/1946-h/1946-h.htm>
- CRAWFORD, E., PERT. A. *International Humanitarian Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
- CROWE, A.: “All the regard due to their sex”: Women in the Geneva Conventions of 1949”, *Research Working Paper Series*, Harvard: HRP 16-001, December, 2016. https://hrp.law.harvard.edu/wp-content/uploads/2016/12/Anna-Crowe_HRP-16_001.pdf
- DEYRA, M. *Direito Internacional Humanitário*, Gabinete de Documentação e Direito Comparado, Lisboa, 2001.
- DUBY, G., PERROT, M. *História das Mulheres. Do Renascimento à Idade Moderna*, Vol. III, Edições Afrontamento, Porto, 1994.
- DUNANT, H. *A Memory of Solferino*, International Committee of the Red Cross, Geneva, 2016. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0361.pdf>
- HADDAD, H. N.: “Mobilizing the Will to Prosecute: Crimes of Rape at the Yugoslav and Rwandan Tribunals”, *Human Rights Review*, Vol. 12, 2011, pp. 109-132.
- ICRC (International Committee of the Red Cross): “Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949”, *Treaties, States Parties and Commentaries*.

2020. <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=1B9A4ABF10E7EAD2C1258585004E7F19>
- ICRC (International Committee of the Red Cross). *Commentary on the Third Geneva Convention, Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2021.
- ICRC (International Committee of the Red Cross). “Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code), 24 April 1863”. *Treaties, States Parties and Commentaries*. <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/110>
- JANKÉLÉVITCH, V. *Le Mal*, Arthaud, Paris, 1947.
- KANT, I. *Perpetual Peace. A Philosophical Essay*, translated by Mary Campbell Smith, The Project Gutenberg, 2016. <https://www.gutenberg.org/files/50922/50922-h/50922-h.htm>
- KRILLE, M. *When Will the Humanitarian Aid System Change? Five Years After the Grand Bargain Much Remains to be Done*, Berlin: Venro, 2021. https://venro.org/fileadmin/user_upload/Dateien/Daten/Publikationen/Stellungnahmen/VENRO_Statement_Five_years_Grand_Bargain_final_EN.pdf
- MARIANO, F. *Grandes Mistérios da história de Portugal*, Almedina, Lisboa, 2019.
- OLIVIUS, E. “Beyond the Buzzwords: Approaches to Gender in Humanitarian Aid”, *Development Dissertation Brief 2016:05*, Expertgruppen för Biståndsanalys (EBA), 2016.
- RÉMOND, R. *Introdução à História do nosso tempo, Do Antigo Regime aos nossos dias*, Gradiva, Lisboa, 2017.
- ROUSSEAU, J.J. *Emile*, translated by Barbara Foxley, The Project Gutenberg, 2011. https://www.gutenberg.org/files/5427/5427-h/5427-h.htm#link2H_4_0006
- SMITH, B. G. *Women in World History: 1450 to the Present*, Bloomsbury Publishing, New York, 2020.
- OCHA (United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs), *Gender Equality and the Empowerment of Women and Girls*, 2023. <https://www.unocha.org/themes/gender-equality-and-empowerment-women-and-girls>
- UNFPA (United Nations Population Fund), *Asked questions about gender equality*, 2005. <https://www.unfpa.org/resources/frequently-asked-questions-about-gender-equality>
- VALE PEREIRA, M.A. *Noções Fundamentais de Direito Internacional Humanitário*, Coimbra Editora, Coimbra, 2014.
- VARDEN, H.: “Kant and Women”, *Pacific Philosophical Quarterly*, 98(4), 2015, pp. 1-42.
- ZIRBEL, I.: “O lugar da mulher na antropologia pragmática de Kant”, *Kant e-Prints*, Vol. 6, n. 1 (jan.- jun.), 2011, pp. 50-68.